

БАГАТОМОВНІСТЬ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ СПЕЦИФІКА

Олена Яковлєва,
кандидат політичних наук,
доцент Київського інституту
бізнесу і менеджменту

У статті висвітлюються аспекти явища багатомовності, характерні для України як для національної держави, котра продовжує перебувати на стадії трансформації державно-політичної, соціально-економічної, духовної систем. Підкреслюється актуальність «аксіоми національної державності», згідно з якою українська мова, яка є рідною для більшості членів титульної нації країни, має бути єдиною державною мовою.

Ключові слова: мова, багатомовність, нація.

The article studies the aspects of the phenomenon of multilingualism which are characteristic of Ukraine as a national state that remains at the stage of final forming complicated by the transformation of state political, social, economic and spiritual systems. The author underlines actuality of “the axiom of national statehood” that expects Ukrainian to be official language because it is native for the most of members of a titular nation in Ukraine.

Keywords: language, multilingualism, nation.

Явище багатомовності зумовлене об'єктивною необхідністю. Одна мова, якщо й здатна забезпечити її носієві увесь спектр потреб, то лише частково, до певної міри й на певному рівні. Ідея «семіотичного білінгвізму» в культурі (В. Руднев) спрацьовує й на мовному матеріалі. У найбільш загальному вигляді її втілено у «принципі додатковості», який передбачає щонайменше два погляди з різних точок зору, які у своїй сукупності дають повнішу картину, ніж один погляд, незалежно від того, наскільки він повний, об'єктивний і вичерпний. Будь-якій мові для повноцінного існування й розвитку потрібна взаємодія з іншими мовами або, як її кваліфікують філологи, міжмовна інтерференція, а тому – потрібні мови-партнери.

Навряд чи коректно розглядати міжмовну взаємодію як виключно позитивний процес, змістом якого є загальне удосконалення, збагачення, гармонійний розвиток усіх без винятку її учасників. Мовна сфера, як і будь-яка інша, не лише не позбавлена гострих, у тому числі – антагоністичних, суперечностей, а побудована на цих суперечностях, у тому розумінні, що саме вони визначають її розвиток.

Мови різних націй і народів світу, так само, як і самі ці нації й народи, перебувають у перманентній боротьбі за існування, конкуруючи і за «місце під сонцем», і за якість цього «місця». Перегони за виживання у сфері мов не менш жорсткі й жорстокі, ніж в інших царинах життя. Отже, взаємодія – це не лише обмін досягненнями й можливість спертися на плече друга, а передусім змагання, засноване далеко не на відомому олімпійському постулаті: «головне – не перемога, а участь», і не на принципі «чесної гри». Це – гостра конкуренція за право зберігати статус і функції, не звужуючи сфери свого застосування, а можливо, й навіть розширюючи її.

Неоднорівневий характер багатомовності простежується у тому, що разом з використанням суб'єктом мовлення двох мов на одному й тому ж самому *рівні-страті* значно частіше різні мови використовуються в різних *рівнях-стратах*, унаслідок чого кожна з них закріплюється за відповідним *стратом*. Скажімо, для середовища Києва й інших великих міст України (крім сходу та півдня) досить типовою є ситуація, коли в сім'ї використовується виключно українська, у садку, школі, на роботі чи з друзями – вільна, ситуативно регульована комбінація української та російської, у сфері бізнесу – переважно

російська та англійська, у сфері науки, музики, кіно, театру тощо – англійська та російська.

Одним з безпосередніх результатів багатомовності слід вважати зміну індивідуальної та групової картини світу, а також так званої «культурної мови» (або – культурно-мовного коду) в її носіїв унаслідок взаємодії та взаємовпливу мов, якими володіє певна особа чи використовує певна група й які у своїй сукупності створюють ефект багатомовності.

Полярно протилежною альтернативою багатомовності є одномовність (монолінгвізм). Щоправда, в умовах сучасного світу, з притаманними йому глобалізацією як всесвітньою багаторівневою мережею найрізноманітніших зв'язків і безпрецедентно високим рівнем розвитку технічних засобів комунікації, зустріти її у чистому вигляді майже неможливо. Проте як абстракція, як теоретична можливість, яка, задовольняючи всі необхідні умови і передумови, має шанс за певного збігу обставин реалізуватися на практиці, одномовність поза всяким сумнівом заслуговує на увагу не меншою мірою, ніж багатомовність.

Як явище, походження якого пов'язане зі сферою лінгвістики й яке насамперед виявляється в цій сфері, багатомовність на позаіндивідуальному рівні (тобто груповому, суспільному, державному) полягає у співіснуванні у рамках спільного мовного простору двох або більшої кількості мов та у взаємодії між цими мовами у процесі виконання кожної окремо й усіма ними разом їхніх функцій.

На рівні індивідуальному багатомовність передбачає володіння, крім рідної, ще однією або кількома іншими мовами в обсязі, який дозволяє здійснювати повноцінну повсякденну комунікацію, а також відносно вільно споживати іншомовний науковий, науково-популярний, культурний та інші продукти.

Коли ми говоримо про володіння якоюсь однією мовою, то свідомо припускаємо певної неточності, наявності якої аж ніяк не можна ігнорувати й не враховувати, аналізуючи дану проблему. Річ у тім, що «чиста» українська, «чиста» російська або «чиста» англійська мова – це, з одного боку, абстракція, якої в природі не існує, ніколи не існувало й, вочевидь, не існуватиме, а з іншого – міф.

Окрім усього іншого, багатомовність як соціально-політичний феномен існує в різних контекстах, серед яких одне з важливих місць посідає контекст політичний та геополітичний.

Розглянуті із суто лінгвістичної, **внутрішньомовної**, точки зору різноманітні аспекти багатомовності матимуть відносно неширокий «вихід» у соціокультурну сферу. При цьому практично жоден з аспектів явища, про яке йдеться, не виявлятиме особливостей, що могли б становити інтерес для політичних спостережень і конотацій.

Щодо площини культури (або, точніше, площин) багатомовності, то вона (вони) знаходить своє виявлення на всіх тих рівнях національної культури та її окремих складових – у тому числі регіональних, локальних та інших субкультур, – на яких «інструментом» вираження культурних кодів виступає мова.

Багатомовність впливає на мовну ситуацію в суспільстві й мовну поведінку членів цього суспільства на рівні об'єктивних реалій і процесів. В умовах реальної багатомовності розвиток мови титульної нації, незалежно від того, чи є вона єдиною державною, набуває певної специфіки, збагачуючись додатковими ознаками й водночас ускладнюючись ними.

Політичний контекст багатомовності формується внаслідок поширення власне лінгвістичної та мовно-культурної проблематики у сферу політичного процесу, що супроводжується спонтанною або цілеспрямованою адаптацією мовних явищ до потреб політики, формуванням на основі цієї адаптації специфічного різновиду окремих – мовно-політичних – аспектів з кола цієї проблематики. Суто мовні явища та проблеми, перетворені на інструмент політичної діяльності, втрачають одні особливості та набувають інших.

Багатомовність в Україні, якщо порівнювати її з аналогічними явищами в інших мовних ареалах, державах і регіонах, матиме щонайменше одну особливість, яку можна

було б кваліфікувати як значною мірою унікальну. «Українська» багатомовність здебільшого являє собою де-факто українсько-російську двомовність, яка в окремих випадках перетворюється на три- або чотиримовність (завдяки появі одного або двох додаткових елементів) і характер якої помітно коливається залежно від регіональної приналежності. Одним з поширених варіантів українсько-російської двомовності є варіант співіснування одного з діалектів української мови та «української» російської (тобто українського варіанту російського).

«Російський» фактор для багатомовності в Україні завжди відіграв особливу роль. Така ситуація зберігається й нині, ще більшою мірою ускладнюючись і загострюючись на загальному тлі процесів, пов'язаних з переходом до якісно нової стадії українського державного будівництва, остаточної емансипації української політичної нації як державної, а також пошуку нової національної ідентичності.

Актуалізація проблеми багатомовності в різних її формах та проявах в умовах сучасного світу з характерними для нього глобалізацією соціальних відносин, інформаційною революцією й низкою інших ознак висуває її на авансцену сучасного інтелектуального й духовного розвитку. Її можна вважати однією з головних для сучасних суспільств в усьому світі й для глобального, загальносвітового «над-» або «транссуспільства», яке, як вважає дехто з фахівців, перебуває у стадії формування і становлення.

Надзвичайною злободенністю відзначається ця проблема й для українського суспільства на етапі його нинішньої трансформації. Під впливом низки обставин різноманітного характеру й змісту в Україні вона набула особливої гостроти та виразного політичного звучання, перетворившись ще й на важливий (до того ж, неоднозначний та дискусійний) елемент розвитку держави і суспільства.

Одним із факторів, котрі зумовлюють підвищений ступінь соціальної проблемності феномена багатомовності, є її роль у самоідентифікації особистості, а також ідентифікації її – особистості – з іншими особистостями. Багатомовність вже самим фактом свого існування ускладнює таку ідентифікацію на підставі спільності як рідної мови, так і основної мови повсякденного спілкування в тому чи іншому мікроколективі, колективі, макроколективі тощо.

З погляду аксіології багатомовність амбівалентна: залежно від обставин, від конкретних особливостей ситуації та її контексту вона може бути позначена і позитивною, і негативною, і нейтральною оцінкою.

У рамках ситуації, яка нині спостерігається в Україні, явище багатомовності несе із собою як певні нові можливості й шанси, так і загрози та виклики. Одна із загроз зумовлена, зокрема, тим, що кожна мова світу являє собою особливу форму життя – неповторну ніколи, ніде, за жодних обставин. За умов багатомовності такі мови, як українська, відчують на собі вплив інших мов-«партнерів» по багатомовності, наслідком чого може виявитися часткова втрата ними початкової самобутності й унікальності.

Зникнення мови може зумовити зникнення самої нації, яка є її носієм. Хоча саме такий перебіг подій не слід вважати ані обов'язковим, ані тим більше – запрограмованим. Зникнення мови може «потягнути» за собою зникнення нації або етносу, проте може не призвести до цього.

Багатомовність українського суспільства й української держави є продуктом історичного розвитку. В її основі лежить, з одного боку, поліетнічний характер суспільного організму, з іншого – наявність такого феномена, як етнічні українці, які вважають своєю рідною мовою російську, а також реальної і повноцінної (зважаючи на ступінь володіння кожною з мов) українсько-російської двомовності частини української нації.

З огляду на особливості практичного виявлення багатомовності українська державна й етнічна територія неоднорідна. Етномовна картина України вирізняється неабиякою строкатістю. Регіональні відмінності простежуються в цьому плані чітко й виразно,

надаючи ситуації в цілій групі регіонів специфічного вигляду й додаючи до традиційного переліку мов, наявних у мовному арсеналі українців як елементи багатомовності – українська, російська, польська – ще й такі мови, як румунська, угорська, словацька, татарська, грецька, болгарська та ін.

Останнім часом у зв'язку зі збільшенням кількості шлюбів громадян України з іноземцями дедалі більшого поширення набувають донедавна поодинокі й екзотичні варіанти двомовності, у рамках якої українська мова як одна з двох рідних поєднується, скажімо, з англійською, французькою, німецькою, італійською тощо.

Однією з характерних рис української багатомовності є різноваріантність з огляду на дихотомію: літературна мова – діалект. У свідомості носіїв мови у низці регіонів (у тому числі – місць компактного проживання етнічних українців за межами сучасної державної території України) можуть співіснувати літературна мова та діалект або діалект однієї мови та діалект іншої. Можливий і варіант співіснування діалектів тієї самої мови.

На новітньому етапі історичного існування й розвитку (кінець ХХ ст.), після відновлення української національної державності, «государственное сплочение территорий с населением, говорящим на одном – (украинском – П. Р.) – языке» мало певну специфіку, зумовлену процесом глобалізації.

Внаслідок дії фактора глобалізації «государственное сплочение» для таких держав, як Україна, нині поєднує в собі щонайменше три елементи мовної практики:

- вдосконалення мови титульної нації як державної мови;
- модернізацію державної мовної політики, сконцентрованої на покращення стану справ на загальній «мовній мапі» держави з урахуванням мовних практик національних меншин;
- вироблення нового алгоритму існування державної мови на міжнародному рівні та її взаємодії з іншими мовами (у тому числі, міжнародними й світовими).

Сучасний стан з багатомовністю в Україні зумовлений взаємодією двох провідних тенденцій: з одного боку, тієї, що спирається на природний розвиток мовної поведінки окремих груп населення та їхніх членів, з іншого – тенденції, сформованої на підставі державної мовної політики й концепту мовної ситуації, покладеного в її основу.

У поліетнічних суспільствах як мовна поведінка особистості й колективу, так і мовна політика держави відзначаються особливою складністю. Підвищений ступінь проблемності явища багатомовності в сучасній Україні визначається без перебільшення ключовим значенням мовного питання у процесах державного будівництва та консолідації української нації вже не лише як суто етнічної, а як політичної.

Додаткової складності цій проблемі в українських умовах надають позалінгвістичні фактори, зокрема, внутрішньо- й зовнішньополітичний. Вагоме значення першого випливає з тієї обставини, що «мовне» питання активно й послідовно використовується як одна з важливих ділянок ідеологічно-іміджевих дискусій і політичної боротьби. Значення другого зумовлене наявністю як самого факту існування Росії та її ролі в українській історії й сьогодні, так і «репутацією» російської мови як одного з важелів здійснення цієї ролі, в тому числі – на шкоду українським національним інтересам.

«Імперсько-колоніальний» характер, притаманний нібито російській мові у її відносинах з українською за умови певного штучного педалювання деяких особливостей мовної взаємодії в її історичному вимірі й замовчуванні інших, висувається на авансцену суспільного сприйняття, затьмарюючи всі інші аспекти українсько-російських мовно-культурних відносин і, зокрема, де-факто нівелюючи все те, що пов'язане зі спільним походженням, багато в чому спорідненим розвитком, типологічною близькістю двох мов і культур.

Нині, напередодні двадцятої річниці нової української державної незалежності, настав час звільнитися від спотвореного сприйняття й упередженої інтерпретації українсько-російської мовної взаємодії як виключно негативного фактора розвитку першої. Подібний підхід значною мірою заснований на специфічному комплексі неповноцінності в оцінці

української мови та її співвідношення з російською, супроводжуваному бажанням довести перевагу своєї мови над чужою. Між тим, романтично-патріотичні емоції тут абсолютно ні до чого...

Українська й російська мови багато в чому є рівні й рівнозначні. Водночас, російська є ще й однією зі світових мов, до яких українська не належить. Російська мова традиційно виконувала й продовжує виконувати роль посередника між українцями та світовою культурою, дозволяючи споживати здобутки цієї культури, недоступні у перекладі рідною мовою.

Російська мова – це мова надзвичайно багатой і плідної російської культури, без знайомства з якою і знання якої важко уявити собі культурну людину незалежно від її національної приналежності й кількості мов, якими вона володіє.

Український лінгвогенез невідривний від етногенезу, хоча і має свою специфіку, свій власний темпоритм, свої особливості реагування на ті чи інші історичні катаклізми, які зумовлюють перерву еволюційного розвитку, пришвидшуючи його й каналізуючи певні складові цього процесу або й увесь процес у цілому в непрогнозованому, невмотивованому попередніми обставинами напрямку.

Формування української мови на всіх без винятку етапах її становлення, розвитку й наступної кодифікації як літературної відбувалося у тісному контакті й взаємодії з мовою російською. Взаємодія – це об'єктивний процес, який можна пригальмувати або спотворити шляхом зумисного втручання «збоку», але неможливо зупинити. Українсько-російська мовна взаємодія (інтерференція та конвергенція) триває й нині, хоча й, можливо, ставлення до неї зазнало помітних змін, передусім під впливом політичних факторів та обставин.

Тут маємо справу з дихотомією: «диктум» (фактичний зміст явища) – «модус» (індивідуальна та колективна оцінка цього явища). Поширений нині в Україні негативний модус (стосовно ролі російської мови та її впливу на українську мову протягом її історичного розвитку) не можна вважати нормальним і конструктивним.

Для України, котра теж перебуває на стадії трансформації, принципово важливу роль, яка ускладнює загальну ситуацію, привносячи до неї додаткові проблеми, відіграє, крім усього іншого, дисбаланс мовної ситуації не лише на *екzogлосному*, а й на *ендоглосному* рівні.

Внаслідок особливостей етнічного походження та історичного розвитку багатомовність в Україні виростає на ґрунті природної українсько-російської або російсько-української двомовності, що зумовлює появу низки специфічних ознак. Для мовної ситуації в багатьох регіонах України характерна українсько-російська *диглосія*, тобто одночасне, рівноправне існування обох цих мов з використанням кожної з них для забезпечення потреб суспільної комунікації у різних функціональних сферах. При цьому суб'єкт здійснює свідомий вибір мови, яка відповідає тій чи іншій комунікативній ситуації та супроводжує цей вибір індивідуальною оцінкою на підставі поєднання критеріїв доцільності, статусності (престижності), дійсній чи уявній елітарності тощо.

В Україні внаслідок певних обставин і процесів дехто почав боротися проти російської мови не лише як проти національної, а й як проти мови міжнаціонального спілкування на певному просторі (яка тепер уже не має формалізованого статусу, як це було за часів існування СРСР та соцтабору, але продовжує залишатися такою де-факто), а також як однієї зі світових мов. Таким чином завдається нищівний удар і по такому явищу, як «український варіант російської мови» (або «українська російська»), який вважає своєю рідною мовою значна частина громадян України і самий факт існування якого слід розглядати як явище, в цілому позитивне для української культури.

Для України як національної держави, котра продовжує перебувати на стадії остаточного формування, ускладненій трансформацією державно-політичної, соціально-економічної, духовної систем, зберігає особливу вагу й актуальність *«аксіома*

національної державності», згідно з якою в державі такого типу, як українська, мова, що є рідною для більшості членів титульної нації, має бути єдиною державною мовою.

Додатковим аргументом на користь саме такої моделі державного розвитку може слугувати тривалий період існування української мови за умов тривалого недержавного розвитку нації, під тиском з боку інших мов, котрі мали статус державних у державах, у складі яких перебували українці.

Враховуючи глобальний контекст, одним із важливих завдань на сучасному етапі історичного розвитку стає завдання модернізації як у широкому, так і у вузькому розумінні в усіх сферах державного й національного життя. Потреба модернізації гостро відчувається зокрема й у галузі дальшої розбудови національної держави, становлення якої поки що продовжує відбуватися з певним відставанням за моделлю «наздоганяння й компенсації». Відтак, аксіома, про яку йдеться, доповнюється й уточнюється ще кількома елементами, продиктованими реальною мовною ситуацією, особливостями державної мовної політики, характером індивідуальної мовної поведінки і колективних мовних практик національних меншин та територіальних громад тощо.

Мається на увазі, що втілення в життя «аксіоми національної державності» (одна титульна нація – одна державна мова) має здійснюватися на основі врахування реальної мовної ситуації та її динаміки як по країні в цілому, так і по окремих регіонах з поправкою на «особливі випадки», але неодмінно з позиції того стану справ у коротко-, середньо-, довгостроковій перспективі, який з точки зору державних інтересів оцінено як бажаний і корисний з огляду на потребу забезпечення загальнодержавного й національного розвитку й поступу.

Виходячи з нинішніх реалій, це передбачає створення складної, багаторівневої системи, яка ґрунтується на єдиній державній мові, але аж ніяк не вичерпується нею, включаючи ще й офіційне вживання кількох різних мов на рівні місцевого самоврядування там, де в цьому дійсно існує потреба, функціонування кількох мов освіти, культури, науки, інформації, а також особливий захист для мов «міноритарних» національних меншин.

Особливого значення набуває закріплення – як законодавчо, так і практично – на державному рівні *мови виховання, мови освіти* тощо з додержанням усіх писаних і неписаних демократичних правил і норм, які регулюють відносини у мовній, мовно-культурній, мовно-політичній сферах.

Супроводжуватися таке закріплення мало б, окрім усього іншого, безумовною відмовою від примусового розширення виключної сфери використання державної мови, наслідком якого може виявитися витіснення нею мов «адміністративних», «культурно-освітніх» або «приватних».

Модерна держава, крім того, щоб гарантовано забезпечити повноцінне функціонування державної мови, має дбати про не меншою мірою забезпечене функціонування мов іншого рівня й статусу, одним з важливих формальних показників чого мало б бути збереження мов традиційного користування в адміністративному, культурно-освітньому й, особливо, сімейно-побутовому обігу всіх без винятку національних меншин та територіальних громад.